

**UrDU Pedagogika fakulteti “BTN va M” kafedrası dotsenti f.f.n.
M.Jumaniyozovanning BT va STI yo`nalishi 4-kurs uchun “Ona tili”dan “Ko‘p
komponentli (murakkab) qo‘shma gap. Ko‘p komponentli (murakkab)
qo‘shma gaplarning turlari. Murakkab (ko‘p komponentli) qo‘shma gaplarda
tinish belgilarining ishlatilishi” mavzusidagi ma’ruzasi matni**

**Mavzu: Ko‘p komponentli (murakkab) qo‘shma gap. Ko‘p komponentli
(murakkab) qo‘shma gaplarning turlari. Murakkab (ko‘p komponentli)
qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.**

Reja:

1. Ko‘p komponentli (murakkab) qo‘shma gap va uning grammatik xususiyatlari.
2. Murakkab qo‘shma gapning turlari:
 - a. Bog`lanish yo‘li bilan tuzilgan murakkab qo‘shma gap.
 - b. Ergashish yo‘li bilan tuzilgan murakkab qo‘shma gap.
 - d. Bog`lovchisiz tuzilgan tuzilgan murakkab qo‘shma gap.
 - e. Aralash tipdagi murakkab qo‘shma gap.
3. Murakkab qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.

Tayanch tushunchalar: Ko‘p komponentli (murakkab) qo‘shma gap, bog`lanish yo‘li bilan tuzilgan murakkab qo‘shma gap, ergashish yo‘li bilan tuzilgan murakkab qo‘shma gap, bog`lovchisiz tuzilgan tuzilgan murakkab qo‘shma gap, aralash tipdagi murakkab qo‘shma gap.

Ключевое слово: Многокомпонентное сложное предложение, союзные сложные предложения, сложноподчиненные предложения, прямое подчинении, последовательное подчинение, бессоюзные сложные предложения, сложное предложение со смешанными союзами.

Key words: The compound – complex sentence, the compound-complex sentence joined by conjunctions, the compound complex sentence composed of clauses, the

parenthetical clauses, the parallel clauses, the compound-complex sentence joined without conjunctions, the mixed compound-complex sentence.

Qo'shma gaplar komponentlarning soniga ko'ra, ikki xil bo'ladi:

1) ikki komponentli qo'shma gaplar (bog'langan, ergashgan, bog'lovchisiz qo'shma gaplar bahsiga qarang);

2) ko'p komponentli (murakkab) qo'shma gaplar.

Ko'p komponentli (murakkab) qo'shma gaplar uch va undan ortiq komponentlarning mazmun va grammatik jihatdan birikishidan hosil bo'ladi.

Murakkab qo'shma gap tarkibidagi qismlar (komponentlar) o'zaro turlicha munosabatda bo'ladi. Shunga ko'ra, murakkab qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap.

2. Ergashgan qo'shma gap toifasidagi (ergashish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap.

3. Bog'lovchisiz qo'shma gap toifasidagi (bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qo'shma gap.

4. Aralash tipdagi tuzilgan murakkab qo'shma gap.

1. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar

Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap komponentlari (qismlari) o'zaro teng bog'lovchilar yoki teng bog'lovchilar vazifasidagi yuklamalar orqali sintaktik aloqaga kirishadi.

Bunday murakkab qo'shma gap, tarkibidagi komponentlarning bog'lanish usullariga ko'ra, shuningdek, ularning semantik munosabatlariga ko'ra, bog'langan qo'shma gapdan farq qilmaydi, lekin bunda komponentlar soni uch va undan ortiq bo'ladi. Masalan: *Bugundan boshlab yotoq joylarda... yigitlardan bitta navbatchi goldirildi-yu, boshqa hamma paxtaga chiqdi va terimchilar soni to'rt kishiga ortdi. (P.Qodirov).*

Keltirilgan misol 3 ta komponent murakkab qo'shma gap tarkibida qatnashib, birinchisi ikkinchisiga teng bog'lovchi vazifasidagi -yu yuklamasi bilan, ikkinchisi uchinchisiga va bog'lovchisi bilan bog'langan. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi murakkab qo'shma gapni quyidagi chizgi bilan ko'rsatish:

-yu, va

Hamma keldi-yu, Sattor kechikayotgan edi, lekin biz ishni boshlashga qaror qildik.

-yu, , lekin

2. Ergashgan qo'shma gap toifasidagi (ergashish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar

Ergashgan qo'shma gap toifasidagi (ergashish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gapda ergash gap bir necha bo'lib, ular bitta bosh gapga tobelanadi. Qo'shma gapning bu turi bir necha ergash gapli qo'shma gap deb ham yuritiladi.

Bunday qo'shma gapda ergash gaplarning bosh gapga bog'lanishi ikki xil bo'ladi:

1. Birgalik ergashishda qo'shma gap tarkibidagi bir necha ergash gaplar biri ikkinchisi bilan grammatik aloqaga kirishmay, to'g' ridan-to'g' ri bosh gapga bog'lanadi. Masalan: *Ot to'xtaganida, u kuch yig'ib olsin deb, Tanaboy kutib turar ... edi. (CH.Aytmatov).*

Bu qo'shma gapning sxemasi (chizgisi) quyidagicha:

-ganida

Birgalik ergashuvli murakkab qo'shma gap ikki xil bo'ladi:

1) bir tipdagi birgalik ergashishda ergash gaplar bir xil turga mansub bo'ladi va ularning har biri bosh gapning ma'lum bo'lagini yoki bosh gapni butunicha bir xilda izohlaydi, aniqlaydi, to'ldiradi. Ular bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Bunday ergash gaplar uyushgan ergash gaplar deb yuritiladi. Murakkab qo'shma gap tarkibida ergash gapning har bir turi uyushib kelishi mumkin. Ularning ayrimlariga misollar:

a) ega ergash gaplarning uyushib kelishi: Yo'lchiga shunisi qiziq tuyuldiki, bu erda ... hamma daraxtlar bir chiziq ustida tekis saf tortib turadi, daraxtlar o'rtasidagi masofa ham baravar. (Oybek);

b) kesim ergash gaplarning uyushib kelishi: Tilagim shuki, biringiz olim bo'lib, tarix yozing, biringiz shoir bo'lib, yurtni kuylang.

d) aniqlovchi ergash gaplarning uyushishi: Shunday hayot tug'ildiki, u sensiz yashay olmaydi, sen uning qudratli kuchisan. (A.Muxtor); Sen butun imkoniyat va qobiliyatingni ishga solib, shunday bir kitob yozki, unda ham jiddiy va hazil mutoyiba so'zlar, ham hikmat va falsafaga doir fikrlar mujassamlashgan bo'lsin, aqlli odamlar undan ham hikmat darsi olsinlar, ham kulgidan o'zlarini to'xtata olmasinlar.

e) to'ldiruvchi ergash gaplarning uyushib kelishi: Har holda shuni bilishing kerakki, daraxtni kessalar, uning ildizidan bir shoxcha ko'karib, uning o'rnini bosadi, qilich va o'q yarasi bitib ketadi, lekin til yarasi hech vaqt tuzalmaydi.

f) sabab ergash gaplarning uyushib kelishi: Kun bo'yi piyoda yurib charchadimmi, karnaydan hadeb yangrayotgan muzika elitdimi, uxlab qolibman. (O'.Hoshimov). Men bu masalani shuning uchun keltirdimki, hech vaqt dushmani mensimaslik kerak emas, birinchi bo'lib urush boshlash aqlli kishining ishi emas;

h) ravish ergash gaplarning uyushib kelishi: Adirlarni qoplab yotgan qor tezda erib, kunlar isib, o't-o'lanlar ko'kara boshladi. (CH.Aytmatov).

j) maqsad ergash gaplarning uyushishi: Yurtimiz obod bo'lsin deb, xalqimiz shoyi kiysin deb, tut ko'chati ekamiz.

i) Chog'ishtirish o'xshatish ergash gaplarning uyushishi: Quyosh tabiatga jon kiritganidek, yer insonga rizqu- ro'z berganidek, ona ham o'z farzandiga qalb qo'rini, mehrini baxshida qiladi.

Bir tipdagi birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

2) turli tipdagi birgalik ergashishda ergash gaplar har xil bo'ladi va ularning har biri bosh gapdagi biror bo'lakni yoki bosh gapni butunicha turli tomondan izohlaydi, aniqlaydi, to'ldiradi.

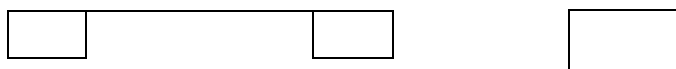
Ularning so'roqlari ham har xil bo'ladi. Bunday ergash gaplar uyushmagan ergash gaplar deb yuritiladi: *Qor tingach, tashqarida juda sovuq bo'lsa ham, ular tekshirishni davom ettirdilar.* (CH.Aytmatov).

Bu qo'shma gapda payt ergash gap va to'siqsiz ergash gap bosh gapni turli tomondan izohlab kelgan.

Turli tipdagi birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

2. Ketma-ket ergashishda ergash gaplar bosh gapga to'g'ridan-to'g'ri tobelanmay, biri ikkinchisiga bo'ysunib, so'ng bosh gapga bog'lanadi. Bu xil qo'shma gaplarda ergash gaplar mazmunan zich bog'langan bo'ladi va ergash gaplardan biri tushirilsa, umumiy mazmun anglashilmay qoladi. Masalan: *Yuk oz bo'lsa ham, olis va o'nqir-cho'nqir yo'llarda motor tez qizib, radiator erib ketishi hech gap emas.* (CH.Aytmatov). *Yozning kuchi ketib, havo biroz salqinlangan bo'lsa ham, shamolsiz kunlarda quyosh tik kelgach, hali kishining boshidan olov quygan kabi kuydirar edi.*

Ketma-ket ergashishni chizgida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

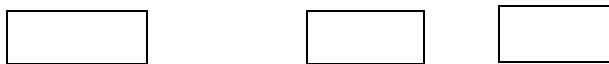
3. Bog'lovchisiz qo'shma gap toifasidagi (bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar

Murakkab qo'shma gapning bu turida uch va undan ortiq gaplar bog'lovchi vositalarsiz, ohang (ohang) orqali bog'lanadi, bu jihatdan u oddiy bog'lovchisiz qo'shma gapdan farqlanmaydi, lekin bunda gaplar orasidagi semantik munosabatlar murakkabroq bo'ladi:

1) gaplar o'zaro teng munosabatda bo'ladi: *Shamol hamon qarshidan esar, yashin «lip-lip» qilar, momaqaldir oq daraning yuqorisida gumburlar edi.*

(P.Qodirov). *Suv tiniq, yaproqlar qirmizi rang tortgan, havo musaffo edi.*
(F.Musajonov). *Lahzada do‘kon chollar, yigitlarga to‘ldi, barcha shod, g‘ovur-
g‘uvur, suhbat boshlanib ketdi.* (Oybek).

Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

2) teng munosabatdagi ikki va undan ortiq gaplar ular uchun umumiy gapdan anglashilgan fikrni izohlab keladi: *Tushdan keyin hamma jonlanib qoldi: birov hazil qilgan, birov shang‘illab qandaydir voqeani so‘zlagan, eng dangasa ishyoqmaslar ham allanechuk serg‘ayrat, chaqqon bo‘lib qolgan.* (F.Musajonov).

Ikki kvartal naridagi keng xiyobon juda o‘tirishli joy: o‘rtasi gulzor, uning kichkina favvorasi ham bor. (F.Musajonov).

Keltirilgan gaplarning chizgisi quyidagicha:

4. Aralash tipda tuzilgan murakkab qo‘shma gap

Aralash murakkab qo‘shma gap bir necha ko‘rinishga ega bo‘lishi mumkin:

1) bog‘lanish va ergashish yo‘li bilan tuzilgan murakkab qo‘shma gap. Bunday gaplarning qismlari ham tenglanish, ham tobelanish aloqalari orqali sintaktik munosabatga kirishadi. Masalan: *Qutidor do‘koniga jo‘nagandan keyin, Oftob oyim To‘ybekani mehmonxonaga buyurdi va o‘zi xamir qilishga o‘tirdi.* (A.Qodiriy).

Keltirilgan misolda birinchi gap (payt ergash gap) ikkinchi gapga (bosh gapga) ergashish yo‘li bilan birikkan, bularning ikkalasi uchinchi gap bilan «va» biriktiruv bog‘lovchisi orqali bog‘lanish yo‘li bilan munosabatga kirishgan.

Yana bir misol: *Qilichdan etgan jarohat tildan etgan jarohatga qaraganda engilroqdir, chunki qilich badanni jarohatlaydi, til esa qalbni jarohatlaydi.* («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).

Bunda ikkinchi va uchinchi gaplar o‘zaro «esa» yordamchisi vositasida bog‘lanish yo‘li bilan munosabatga kirishgan va yahlit holda birinchi gapga «chunki» bog‘lovchisi yordamida sabab munosabati orqali ergashish yo‘li bilan birikkan.

2) bog‘lanish yo‘li bilan va bog‘lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo‘shma gap.

Bunday aralash murakkab qo‘shma gap qismlari o‘zaro ham teng bog‘lovchilar (yoki teng bog‘lovchi vazifasidagi yuklamalar), orqali, ham bog‘lovchisiz munosabatga kirishadi: *Yigitning rangi oppoq, ko‘zlari bo‘lsa bir*

o'rinda to'xtab qolgan, harakatsiz, egnida ... ola-bula matodan to'qilgan ko'ylagi bor edi. (M.Kozimiy).

Bunda birinchi gap ikkinchi gap bilan o'zaro «bo'lsa» qiyoslov bog'lovchi yordamida bog'lanish yo'li bilan, uchinchi bilan ohang orqali aloqaga kirishgan. Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

□ , □ bo'lsa, □ .

3) ergashish yo'li bilan va bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo'shma gap. Bunday aralash murakkab qo'shma gap qismlari o'zaro ham ergashtiruvchi bog'lovchilar yoki ergashtiruvchi bog'lovchi vositalar, ham bog'lovchisiz munosabatga kirishadi: ***Dilda saqlangan adovat temir zangiga o'xshaydi, zang temirni egani kabi, adovat qalbni azob va izzat bilan emiradi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).***

Bunda ikkinchi gap uchinchi gapga o'xshatish munosabati orqali ergashish yo'li bilan birikib, birinchi gap esa yaxlit qilib olingan keyingi gaplarga bog'lovchi vositalarsiz munosabatga kirishgan.

4) har uch munosabat: bog'lanish yo'li bilan, ergashish yo'li bilan va bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo'shma gap. Bunday qo'shma gap qismlarining o'zaro munosabati turlicha bo'ladi: ***Eshik ochildi, shuning uchun hamma qayrilib qaradi, lekin hech kim kirmadi; sovuq havo xonani qopladi. Tolib aka eski xodim, umri shu redaksiyada o'tgan va uni bu erdan haydab bo'lmaydi, shuning uchun Ahmadning o'zi ketishi kerak. (F.Musajonov).***

Bu aralash murakkab qo'shma gap to'rtta gapdan tuzilib, birinchisi ikkinchisiga bog'lovchi vositalarsiz, ikkinchisi uchinchi bilan «va» biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'lanish yo'li bilan munosabatga kirishgan, birinchi uchala gap yaxlit holda to'rtinchi gapga sabab munosabati orqali ergashish yo'li bilan birikib kelgan.

5) Ikkitadan ortiq ergash gapli qo'shma gaplar teng aloqaga kirishadi:

Ko`kda parvoz etsa, yerga kirgay zog`lar;

Kishnagan ot o`tsa cho`ldan, qo`zg`alur tuproqlar;

Qonga so`lgay, jangga botir kirsa, so`lu-sog`lar.

6) Teng aloqali ikkita boshgap o'zidan keying bitta ergash gapli qo'shma gap bilan teng munosabatga kirishadi: ***Bu savollarga men ham dabdurustdan javob bera olmayman, lekin vaqti soati bilan javob topamiz, xatoimiz bo'lsa, tuzatamiz.***

7) Bitta bosh gap o'zidan keying uchta ergash gapli qo'shma gap bilan teng aloqaga kirishadi: ***Hikmat bitmas va tunganmas xazinadir, xarjlaganing bilan unga nuqson yetmaydi, kiyganing bilan u eskirmaydi.***

8) Bitta ergash gap o'zidan keying teng aloqadagi uchta bosh gapning hammasiga alohida-alohida tobelanadi: ***Sichqon iplarni kesib bo'lgach, ohu turib qochdi, sichqon o'zini teshikka oldi va qarg'a uchub ko`kka ko`tarildi.***

9) Aralash aloqali murakkab gap bir butun holda boshqa bir bosh gapga tobelanadi: ***Men sizga shuni aytmoqchimanki, agar firmamiz yiriklashsa, uning hisob-kitob ishlari osonlashadi va moddiy manfaatdorligi yaxshilanadi.***

10) Ikkita ergash gap o`zidan oldingi teng aloqadagi ikkita bosh gapga alohida-alohida tobelanadi: *Ertasiga kun shunday charaqlagan, osmon shunday tiniq ediki, unga astoydil tikilgan odam yaqin orada gurkirab turgan bahorni butun go`zalligi bilan ko`rganday bo`lar, bu kunni hech qanday musibat xira qilolmaydigan edi.*

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Ko‘p komponentli (murakkab) qo‘shma gaplarnig grammatik xususiyatlarini izohlang.
2. Ko‘p komponentli (murakkab) qo‘shma gaplarning qanday turlari bor?
3. Bog‘lanish yo‘li bilan tuzilgan murakkab qo‘shma gap deb qanday gapga aytiladi?
4. Ergashish yo‘li bilan tuzilgan murakkab qo‘shma gap deb qanday gapga aytiladi?
5. Birgalik ergashish qanday bo‘ladi?
6. Ketma-ket ergashuvni tushuntiring.
7. Bog‘lovchisiz tuzilgan tuzilgan murakkab qo‘shma gap deb qanday gapga aytiladi?
8. Aralash tipdagi murakkab qo‘shma gaplar qanday hosil qilinadi?
9. Aralash aloqali murakkab qo‘shma gaplarning qanday turlari mavjud?
10. Murakkab qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi haqida ma’lumot bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hamroyev M., Muhamedova D., Shodmonqulova D. va b. Ona tili.- Toshkent, 2008.
 2. Bozorboyev O‘. Hozirgi o‘zbek tili.- Samarqand, 2000.
 3. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.- Toshkent, 2009.
 4. Mengliyev B., Xoliyorov O‘. O‘zbek tilidan universal qo‘llanma.- Toshkent: “Fan”, 2009.
 5. O‘zbek tili grammatikasi.- II tom. Sintaksis.- Toshkent, 1976.
 6. Gulomov A.G‘., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.- Toshkent, 1987.
 7. Mamajonov A. Qo‘shma gap stilistikasi.- Toshkent: “Fan”, 1990.
- Internet saytlari:
www.ziyo.net.uz.
www.edu.uz.